

*Doctoral Research  
Докторански изследвания*

## **РОЛЯ НА УЧИЛИЩЕТО ЗА ФОРМИРАНЕ НА ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ОТНОШЕНИЕТО И НАГЛАСИТЕ НА НАЙ-МЛАДИТЕ ПЪЛНОЛЕТНИ БЪЛГАРИ КЪМ ИЗУЧАВАНЕ НА ПРЕХОДА КЪМ ДЕМОКРАЦИЯ**

**Анна Върбанова**

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

**Резюме.** Статията представя частично резултатите от изследване ценностите на гражданското общество като личностно-образуващи в образователния процес, като тук са дискутирани само нагласите и отношението на ученици в горен курс на гимназиалния етап в средна степен спрямо изучаването на близкото минало, в частност – на прехода към демокрация в България. Резултатите са съпоставени спрямо тези от сходно изследване през учебната 2014/2015 година в сравнителна перспектива. Отворена е дискусия за ролята на училището и мястото на учебните предмети, специално връзката история – гражданско образование, както и това на различните педагогически форми – за посрещане на образователни потребности с личностно и ценностно детерминиращ характер.

**Ключови думи:** гражданско образование и гражданско общество; изучаване на най-новата история и прехода към демокрация; нагласи на пълнолетни ученици

По време на първия мандат на Барак Обама президентският екип решава да отвори програмата на Белия дом към по-широки и разнообразни типове гости, публикации и формати. По този повод през пролетта на 2009 г. на дневен ред идва и т.нар. „Нощ на ритъм поезията“ (в ориг. Poetry, Music & the Spoken Word), където Лин-Мануел Миранда – композитор и фристайл рапър, аккомпаниран от бележития продуцент и музикант Алекс Лакамор, представя водещото парче от проекта на Миранда<sup>1)</sup>, към онзи момент – проект за албум, днес – превърнал се в сензация, мюзикълът „Хамилтън“ е най-големият американски хит на Бродуей<sup>2)</sup>. Още с встъпителния номер от този шедьовър Александър Хамилтън – един от „бащите на нацията“, е видян като олицетворение на хип-хопа. Неговата история е извор на вдъхновение: извънбрач-

но роден имигрант, бедняк и сирак, Хамилтън става дясна ръка на Джордж Вашингтон както в революционните движения за национален суверенитет (Войната за независимост, 1775 – 1783), така и в Кабинета му като първия финансов министър (1789 – 1795). Участва активно в създаването на структурата на демократичното (каквото го познаваме днес) управление, съавтор на Декларацията на независимостта и на повечето от съчиненията темели на Конституцията – сборника „Федералистът“. Наричан е „архитектът“ визионер на съвременната либерална икономика, съчетана с разделение на властите при силна и енергична федерална (национална) изпълнителна власт, или това, което сега наричаме представителна демокрация: взаимен баланс на властите, издигнати чрез избори, и независимост на съдебната система. Благодарение на продукцията с участието на изключителни млади таланти с всякакъв цвят на кожата съдбата на изображения на 10-доларовите банкноти Хамилтън става своеобразен портал към изключителния интерес към историята на САЩ, към култивиране на силна гражданска и социална позиция и активност, особено сред младите; и най-вече – в широко споделяно обществено разбиране на демокрацията/националността като процес, като незавършена/-ваща история, в която всички и до днес участват.

Масово в гимназиите ученици пеят хитове за двупартийна система или за изборите през 1800 година, за революции, делови приятелства и шанса да оставиш свой отпечатък в историята независимо от произхода си. През последните години мюзикълът по книгата на биографичния историк и лауреат на „Пулицър“ Рон Черноу<sup>3)</sup> става основа, а и активно действащ ресурс в учебни програми и за безброй училищни продукции<sup>4)</sup>. Ефектите са нагласи за висока избирателна активност сред най-младите, бум на ученически артпроекти в общността и деца, за които е празник да посетят нечий гроб, напр. този на вицепрезидента Аарон Бър в Принстън, който убива Хамилтън в дуел и от чието име тече художественият наратив на хип-хоп мюзикъла. Примерът не е самоцелен.

### **Актуалност на проблематиката**

У нас днешният вътрешен обществено-политически дневен ред на фона на глобалната свързаност, както и текущите образователни реформи и обществените обсъждания, които са в ход, правят темата за демократичната трансформация на България актуална, дори гореща, а традиционно аполитичната позиция, която е отредена на българското училище, го слага в особено деликатна ситуация, без ни най-малко да сменя отговорността от него и водещата му роля за формирането на новото поколение в духа на националните и глобалните приоритети и образователни стандарти. Даденият във въведението пример илюстрира мощта (и) на изкуството за формиране на национална и европейска идентичност и демократични ценности, наред с повишаване на ин-

тереса към историята и осмисляне принципите на гражданското общество. За сравнително „младите“ Съединени щати темите за нация и демокрация имат обща историческа основа. Бърз паралел с нашата културно-образователна действителност поставя въпроса в коя епоха да търсим нашите „бащи на нацията“? Как може (педагогически) да се направи връзката между националната ни идентичност и демократичните ценности в контекста на съвременните принципи на гражданското общество? Къде е общият им корен за нас – дали в напредничавите за времето си представи за държавно устройство, залегнали в Търновската конституция, или в зората на прехода към демокрация, или в идеала за чистата и свята република, или пък другаде, по-далече? Коя личност или събитие може да послужи като брънка в конституиране и оттам, операционализиране процеса на стимулиране формирането (не директното натрапване) на възгледи, ценности и убеждения в образователен дискурс? Евентуални преки ретроспективни аналогии с живота и механизмите на обществото/държавата към днешна дата биха ли изменили и компрометирали разбирането на историческия контекст при подобни (в т.ч. художествени) интерпретации? Търсенето на отговори започва на терен – от учениците.

### **Методика на изследването**

Проведеното изследване, в чисто образователна перспектива, се интересува как точно националната идентичност и историческата памет са преплетени с тези на активното гражданско участие в контекста на демократичните ценности. Този интерес е специално фокусиран върху поколението, родено далеч след началото на демократичната трансформация около границата между двете хилядолетия. Изследователският проект почива върху първоначалното намерение да предложи проучване на нагласите на ученици в горен курс на средна степен, към 30-ата годишнина от началото на демократичните промени, съпоставяйки ги със същите от времето на честването на 25 години от колапса на комунистическите режими, Берлинската стена и „желязната завеса“, проведено в рамките на образователния сегмент на национална кампания под патронажа на Президентството и реализирано от фондация „Софийска платформа“ през учебната 2014/2015 г. Включва ревизия на старото изследване, анкетно проучване и интервюта и поставя въпроси за/пред образованието ни като национална субсистема и приоритет изобщо, имплицитно, в перспективата на гражданското образование в училище и неговите потенциали да „окомплектова“ дезинтегрираните за нашето общество (или неуместно политически обвързваните, т.е. извън училището) понятия за национално и гражданско самосъзнание. Тук, с един „механистичен“ поглед върху резултати от анкетите, без натоварване с интерпретации, нито с претенция за представителност, се обсъждат данните, подлежащи на съпоставяне с тези отпреди 5 години.

Извадката наброява, както следва: 2014/15 –  $n=644$  ученици от X и XI клас в 22 училища в 18 града; 2019/2020 учебна година –  $n=192$  ученици в същата група в част от същите градове и училища – 10. За актуалното допитване респондентите са поканени директно, като цял клас, чрез техни учители и в общия случай – със съдействието на училищните ръководства. Данните са набрани в края през м. юни 2020 г. по време на дистанционна форма на обучение в извънредната пандемична ситуация. Условно, двете проучвания можем да приемем за *caeteris paribus*, като изключим: описаната по-горе ситуация; образователната интервенция, която предхожда анкетирането през 2014/2015 и която служи като стимул да се разсъждава по темата; както и дистанционното попълване на онлайн анкетна карта през учебната 2019/2020 год. Анкетната карта е конструирана разклонено и се състои от 16 основни въпроса, с препращане към подвъпроси според избора. След някои контролни въпроси, касаещи достоверността на извадката (статут, възраст), и демографски (пол, училище/град, среден успех, с който се очаква да завърши годината), структурата съдържа три групи въпроси: първо, такива, които предполагат само-/оценка доколко учениците са/се чувстват запознати с историята ни през последните 50 години, откъде, на първо място, са формирани убежденията им за близкото минало на България (семејство, училище, книги, медии и т.н.) Към първата секция въпроси са поместени два документални фотоса – колаж снимки от Кръглата маса (Ликърт-скала регистрира доколко разпознават събитието, личностите и историческия контекст от тези фотографии) и една черно-бяла снимка от най-големия митинг-концерт на Орлов мост от 1990 г. (дадени са няколко години, измежду които да я датират). Следва 5-степенна самооценка за познаването на (поотделно) комунистическия период и периода на прехода към демокрация. Второ, отново отделно за двата периода, се регистрира мнението на респондентите за необходимостта от изучаването им, като във формулирането степенуваните затворени отговори са обогатени с аргументация за техния избор. Ако и да е спорно от социологическа гледна точка, този тип формулиране на айтема позволява боравенето с език, близък до този, на който се обосновават учениците, от една страна, и от друга, се постига по-дълбочинно (с качествен оттенък) разбиране на техния избор. Следва проучване на нагласите спрямо считаната за най-удачна форма за изучаване и дискусии върху близкото миналото на България – дали мястото им е в училище, извън училище (към организации, в групи и покрай кампании и събития) или самостоятелно (без специална организираност и ръководство); с разклонени и подвъпроси относно избора – в редовното учебно време (с подменю на предпочитаните предмети) или в училище, но в извънкласни форми по желание (клубове, секции и т.н.) и съответно подвъпрос относно субектите, които да ги водят. Последният въпрос в тази секция регистрира в стандартна Ликъртова скала личната заинтересованост спрямо проблематиката. Третата секция

въпроси мери относителната тежест на 3x5 ценности, но тази част е предмет на отделно научно съобщение и не се засяга тук.

### Резултати

Сред учениците училището и учителите са абсолютен „фаворит“ из всички възможни среди и субекти за изучаване на близкото минало. Половината от респондентите заявяват предпочитание това да се случва в рамките на задължителните предмети: „История“ и „Свят и личност“, в съотношение 9:1, с единични отговори в полза на „Философия и етика“; други 10% избират часовете по „Гражданско образование“ или в рамките на друг СИП; любопитно е, че никой не припознава опцията „Час на класа“. Желание темата да е съдържание в извънкласни форми в рамките на училището, изразяват 1/3 от учениците, като трима от всеки пет от тях предпочитат да се водят от техни, познати учители. Доверие получават още външни експерти и хора с опит (50%) (подвъпросът позволява повече отговори), както и гост-обучители от организации в неформалното образование (16%); а двама респонденти като опция „друго“ залагат на съученици или тандеми ученик – учител; 6% предпочитат да учат самостоятелно чрез онлайн програма в училищна медия/онлайн среда. Зададен непосредствено след този за предпочитаните форми и служещ като тип контролен, въпросът за *проявена лична заинтересованост* засича изразеното като отношение при формулираните като *необходимост от дискусии по темата* – съответно за *история на комунистическия период* и за *периода на прехода към демокрация*. Най-много – 1/3, дават отговор „По-скоро да“, 21% – „Може би някой ден...“, единици отговарят „Не, изобщо!“, 16% – „По-скоро не“, а категоричен интерес декларира над 12% от учениците. Като аргументация за необходимостта от дискусии и върху двата периода в повече от 40% от случаите на първо място е припознат аргументът, свързан с потребността за ориентация в настоящето, а именно – *за да знаем как се развива страната и обществото ни в сегашния свят*. За разлика отпреди пет години днес значително повече тежи прагматичният аргумент, отколкото историческата оценка или познаването на историята, сами по себе си – и двете бележат по 20%. Днес реализмът надделява и желанието младежите да са добре ориентирани в света, в който живеят, е водещо (с 10% нагоре), а познаването на историята и позоваването на историческата оценка – само средство за тази ориентация/преценка. Преди 5 учебни години най-много, почти 1/3 са били онези, посочили *много необходима*, за да не се срамуват, ако *не познават историята си от близкото минало*, т.е. имали сме превес на „трябва да учим, защото трябва да знаем“ или ако дадем воля на една по-критична и негативна интерпретация – „Така трябва, защото така трябва или защото иначе не е добре“ което не е еднозначно с „Трябва да си познаваме историята (плюс „защото...“), а се свежда до „Лошо е, ако не познаваме историята си“ и корес-

пондира с фалшивата мотивация „Учим, за да сме добри в училище“. Лидерът в отговорите днес – *да знаем как се развива страната и обществото ни в сегашния свят*, събрал все пак значителния втори резултат от 31% и тогава, се отнася до съдържанието и демонстрира искрен интерес и заявена потребност от разбиране и умения за автономна ориентация в съвременния живот. Днес радетелите за историческа оценка са се стопили с около 5%, а тогава, като трети висок резултат, е интерпретиран от нас или като очакване за финализиране, обобщаване и затваряне на отворените пред историята въпроси, или като желание да участват в даването/формулирането на самата историческа оценка.

Останалите аргументи – отхвърляне на необходимостта, както и неспособността да се прецени или заявената липса на интерес, споделят незначителен дял. Подобно, едва 3% от анкетираните през 2014/2015 година, не са могли да преценят, а показали незаинтересованост, макар и под 10%, са значително повече от днес: алтернативните отговори варират: или са се съгласили с необходимостта, но са признали, че не проявяват никакъв интерес, или са отрекли необходимостта (*няма защо да ги учим тези неща – който го интересува историята, сам ще се осведоми*), или са обвързали въпроса с политическата му натовареност, която ги отказва (*няма смисъл – политиката ме отвращава*).

Сред първите въпроси на актуалното допитване при по-общо формулирания и обвързан със субективната самооценка доколко анкетираните се чувстват запознати с *близката история на България*, като са визирани *последните 50 години*, без уточняване на отделни периоди, семейството и училището делят точно по 37% първенство като основни фактори за формиране убежденията на учениците. Интересно е да се съпостави самооценката на респондентите с резултатите им по документалните фотоси, но преди това: 40% са отбелязали „Знам някои основни неща, но имам много пропуски“; 34% – „Имам познания за доста лица, факти и събития от този период“, и 18% – „Добре съм запознат/-а с всичко и имам позиция по доста въпроси“. В съпоставителен план от 2014/2015 се отчита сравнителен спад с почти 10% в посочилите „Знам някои основни неща, но имам много пропуски“ – 40% тази година; най-самокритичните са тройно повече – „Въобще не се чувствам запознат/-а“ има при близо 4%, а „Изобщо не мога да преценя (без отговор)“ отнемат от 7% на 2%. По снимките от Кръглата маса най-много – 38%, са отбелязали, че се *запознати отчасти*, последвани от 25% – „По-скоро не“. Митингът от 1990 г. по повод годишнината, от който имаше немалък медиен отзвук дни преди анкетното допитване, годината са познали едва 20%, макар и водещият (грешен) резултат, при 1/3 от учениците е иначе логично избраната 1989 г., докато други 30% се подвеждат по черно-белия кадър и отбелязват 1968 г. или 1985 г. Единици припознават 1997 година за събитието.

При самооценката чрез петстепенна скала на въпросите доколко са запознати с развитието на България, вече разделена специално за периодите

1944 – 1989 и след 1990 г., усреднената самооценка за първия е 3, като „отличниците“ с 5 са малко над 5%, а всеки 4 от 5 между тях си дават най-висока оценка и по отношение на познанията си за периода след 1990 г. В другия край на скалата има близо 10% самооценили се ниско, с 1, от които 2/3 отчитат необходимостта от изучаване на периода по различни причини, а 1/3 не могат да преценят или не проявяват интерес, но не отричат необходимостта от дискусии. Средни стойности по петстепенната скала – 2, 3 и 4, си дават съответно 23%, 38% и 24%. Същата картина относно прехода е съотносима с предходния и изглежда по следния начин: с 1 се оценяват 8%, като почти всички от тях на въпроса за необходимостта от дискусии за прехода посочват *(много)* необходими и само единици избират друго. С 2 се самооценяват 20%, с 3 и 4 по 28%, а „отличниците“ са 12%. За сравнение, по данните отпреди 5 години, половината от учениците признават пропуски, въпреки че се чувстват запознати с някои основни неща. Близък, но леко по-самонадеян, е отговорът „Знам за доста лица, факти и събития“, но без нюанса на самокритичност в другия отговор или желание за задълбочаване (41%). Останалите 8% делят крайностите – заявените пълно незнание (1%) и пълна яснота (7%).

### **Заключение**

На фона на казаното дотук, преди е било много по-трудно да се изведат и формулират образователни потребности, които да са относими за цялата целева група, отколкото днес – тя очевидно не е така еднотипна по отношение на собствените си нагласи за учене. Наблюдава се тенденция към споделеност на потребностите и нагласите – към хомогенизиране на групата.

За колективната си идентичност като осъзнато съпричастие към съвременния глобализиран свят младите разчитат на историческата рефлексия, но не толкова натоварена с оценка за (близкото и изобщо на) миналото на страната. Те осъзнават, че социалната тъкан и национално самосъзнание за съпринадлежност по определение почиват върху споделено историческо минало (произход, общостен идеал и консенсус за спомена), но също така и върху единна визия на социума за себе си и бъдещето (сходна ценностна карта и обществен договор). Оформянето на колективна идентичност в контекста на образованието се артикулира преди всичко през обучението по история и литература, през патриотичното възпитание – традиционно (за формалната образователна система), както и напоследък/тепърва за средната степен – чрез гражданското образование и през неформалното образование. Преди изобщо да се стигне до осмисляне (историческо, културологично или политическо) и преобразувания (педагогически, частно дидактически или методически) на съдържания, касаещи възпитаването и образованието на младото поколение – едновременно като цели кохорти и като отделни личности – проблемът за паметта подлежи на обработка през много и различни дискурси (научни и ненаучни) и нерядко

– на антагонистични позиции в тях. Това се отнася преди всичко за близкото историческо минало, което все още не е реконструирано/фиксирано в изкривителен вид с фактологически разказ и „легендаризирани“ образи в него. А без него трудно може да се осмисли и развие гражданско самосъзнание. Като млада, неконсолидирана демокрация, с преплитащи се и нерядко конфликтни позиции и наративи за най-новата ни история, имаме (риск от доминираща изява на) две открояващи се тенденции – или да ги наречем образователни тактики – тази на бика и на шрауса. Първата е на антитезисното емоционално говорене, фокусирано върху определени пристрастия – най-често политически, а втората е на избягването на определени теми, или по-лошо – на иначе уместни илюстративни примери, поради прекалена предпазливост и опазване на училището като деполитизирана среда.

Поне по отношение на пълнолетни ученици, които могат да гласуват и дори да създават семейства, би могло да се помисли как на училището да се делегира поле за методически обосновано и балансирано допускане на политическа дискусия с учебно-възпитателна и гражданско стимулираща цел. Обществениите дебати, каквито, където и когато да възникват, могат да бъдат ресурс и повод за привнасяне на гражданска дискусия в защитена училищна среда. Какъвто и риск да има в това, противоположната алтернатива е изчистеното от политически окраски и партийност или самоцензура от споменаване на носителите/изразителите на определени обществени позиции и нагласи. Тогава до и бездруго определяното като аполитично поколение биха достигали само голи идеологеми, вместо истински стимулиращи/развиващи самосъзнанието и личния избор тези. Учениците недвусмислено показват, че имат доверие на собствените си учители и са най-предпочитаните дейци в асистираното им формиране като личности и граждани, респективно – в активни членове на демократично общество. Ясно е заявен интерес и образователната необходимост се припознава от първо лице.

Накрая, без да е научно верифицирана, може да се лансира тезата, че таланти с кауза, творящи на езика на младите (като Миранда с Хамилтън), са златни ключета в ръцете на нас, дизайнерите на програми и на преподаватели с кауза и кръгозор отвъд (без да ги пренебрегват!) формалностите с нормативен характер. Нямаме ли такъв творец в лицето на анонимния художник – Човекът без име<sup>5)</sup>, който изобразява Левски в образци на съвременното графити и улично изкуство, и не е ли именно Дякона търсената тук „съдържателна“ връзка история – гражданско образование или национална идентичност – гражданско общество?<sup>6)</sup>

## **БЛАГОДАРНОСТИ**

Авторът изказва благодарност за сътрудничеството на екипа на фондация „Софийска платформа“.

#### БЕЛЕЖКИ

1. [www.youtube.com/watch?v=WNff7nMIGnE](https://www.youtube.com/watch?v=WNff7nMIGnE) – дебютното представяне на Миранда в Белия дом през 2012 г. – достъп 10.10.2020 г.
2. [www.hamiltonmusical.com/new-york/home/](https://www.hamiltonmusical.com/new-york/home/) – официалната страница на мюзикъла – достъп 10.10.2020 г.
3. [www.mountvernon.org/video/view/403/](https://www.mountvernon.org/video/view/403/) – Ron Chernow в интервю – достъп 10.10.2020 г.
4. [www.gilderlehrman.org/programs-and-events/hamilton-education-program-online](https://www.gilderlehrman.org/programs-and-events/hamilton-education-program-online) – Института Gilder Lehrman Institut – достъп 10.10.2020 г.
5. [www.youtube.com/channel/UCKYTmqk8RZSyf3tdlRo4ztA](https://www.youtube.com/channel/UCKYTmqk8RZSyf3tdlRo4ztA) – каналът на Човекът без име – достъп 10.10.2020 г.
6. [vasil-levski.org](http://vasil-levski.org) – писма и документи на Васил Левски – достъп 10.10.2020 г.

## THE ROLE OF SCHOOL FOR THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY THROUGH THE PRISM OF THE YOUNGEST BULGARIAN ADULTS' PERCEPTIONS AND ATTITUDES TO THE STUDYING OF THE DEMOCRATIC TRANSITION PERIOD

**Abstract.** This article partially presents the results of a study among high-school students on the civil society values as identity-shaping within the educational process. Herewith, we discuss their perceptions and attitudes to the studying of the recent Bulgarian history, and in particular – the transition toward democracy. The results are discussed in a comparative perspective with those of our similar study conducted in the school year 2014/2015. Furthermore, we initiate a discussion on the role of the school, subjects (especially of civic education), and various pedagogical forms for meeting the educational needs with identity- and value-determining nature.

**Keywords:** civil society and civic education; studying the recent history and transition toward democracy period; high-school students' perceptions and attitudes

✉ **Ms. Anna Varbanova, PhD student**

ORCID ID: 0000-0001-5843-6817

Sofia University

Sofia, Bulgaria

E-mail: [anna.varbanova@fp.uni-sofia.bg](mailto:anna.varbanova@fp.uni-sofia.bg)